

сказав, як мене “лікували”, суддя не повірив: – Не зводьте наклеп на наші органи!... Впяли мені, як тут кажуть, на повну катушку (А. Дімаров, В тіні Сталіна, 1990, 92); О.Авраменку “впяли” рік позбавлення волі (УМ, 27.06.2001. – КСЖЛУМ).

УПАЮВАТИ* *див. впаювати.*

Збереження принципів розроблення фонетичних варіантів на *в-/у-* в Додатку дозволяє не збільшувати його обсяг статтями, які дублювали б статті 11-томного Словника, водночас фіксуючи загальномовну тенденцію розвитку варіантності слів з початковими *в-/у-*.

Література

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підг. до видання В. В. Німчук. – К.: Наук. думка, 1966. – 424 с.
2. Ільїн В. Префікси в сучасній українській мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953. – 166 с.
3. Матвієнко А. Префіксальні у-в // Українська мова і література в школі. – 1965. – № 1. – С. 71–73.

МОДЕЛІ БАГАТОЗНАЧНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ІМЕННИКІВ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТЛУМАЧНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ)

© **Наталія Сніжко, 2010**

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'808.3: 801.3

У статті описано нові підходи до системного вивчення полісемічних слів. Моделі багатозначності іменників, побудовані на основі формул тлумачення одинадцятитомного Словника української мови, відображають особливості внутрішньослівних семантичних зв'язків між значеннями полісемічного слова та подають відношення між лексико-семантичними полями.

Ключові слова: полісемія, семантична структура слова, лексико-семантична система, автоматизоване моделювання, ідеографічний тезаурус.

The article describes new approaches of system research in polysemous (multiple-meaning) words. The models built on basis of definitions in Ukrainian 11-volume dictionary of nouns polysemy reflect a particularity of intraword connections between meanings of polysemous words and relations between lexical-semantic fields.

Keywords: polysemy, semantic structure of the word, semantics, automated modeling, ideographical thesaurus.

Творчий характер полісемії, її роль у розбудові лексико-семантичної системи, особливості метафоричного та метонімічного типів перенесення значення завжди були у центрі уваги мовознавців. Цьому універсальному мовному явищу присвятили роботи О. Потебня [14], Д. Шмельов [21], Ю. Апресян [1], Є. Гінзбург [6], Д. Лакофф [11], О. Тараненко [18], Є. Падучева [13], В. Левицький [12], О. Тищенко [20], Є. Боярська [3], Л. Кравець [9] та багато інших дослідників.

Багатозначність – це “наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох і більше значень, тобто віднесеність її до двох чи більше об’єктів позначення. Полісемія – це органічна властивість людської, природної мови, яка, з одного боку, відображає характер і хід пізнання та “мовного освоєння” дійсності шляхом асоціативних процесів, а з другого – є свідченням схильності мислення і мови до економної систематизації, тенденції до позначення нескінченного світу відносно обмеженою кількістю матеріальних мовних оболонок” [19: 502].

Багатозначні слова поєднують у своїй структурі кілька значень (лексико-семантичних варіантів, далі – ЛСВ), які створюють семантичну цілісність слова [12: 17] і перебувають у внутрішньослівних відношеннях.

Кожне значення багатозначного слова входить до певного лексико-семантичного (поняттєвого) поля. Так утворюються відношення між полями, і всю лексико-семантичну систему “можна уявити собі як сукупність лексико-семантичних полів, що перекривають одне одного” [8: 305].

Метою нашого дослідження є формування моделей внутрішньослівних, міжслівних та міжпольових семантичних відношень, характерних для багатозначних іменників.

Для аналізу дібрані ті лексеми, які в семантичній структурі мають різні категорійно-лексичні семи (архісеми), що вказують на належність ЛСВ до різних лексико-семантичних полів. Семантичний аналіз багатозначних слів здійснюємо на основі формул тлумачення одинадцятитомного Словника української мови [СУМ]. Саме тлумачення найдетальніше й найузагальненіше розкривають внутрішню структуру лексичного значення слова і сукупно є моделлю лексико-семантичної системи мови [2].

У словникових дефініціях належність значення до певного лексико-семантичного розряду описують за допомогою словникового ідентифікатора значення [10]. Він відображає предметно-логічне ядро семеми [17] і містить інформацію про її поняттєву віднесеність. На основі словникових ідентифікаторів шляхом поетапного, ступеневого ідентифікування значення за тлумачним словником вибудовуємо родові ідентифікатори [15], які відображають найузагальненіші значення, співвідносяться з базовими концептами ідеографічних словників і формують імена поняттєвих полів.

Отже, на основі семантичної інформації, описаної у словникових дефініціях, кожне багатозначне слово формально можна подати як сукупність узагальнених значень, виражених родовими ідентифікаторами. Такі формальні комплекси відображають внутрішньослівні, міжсловні та міжпольові відношення лексичних одиниць.

Так, семантичну структуру лексеми **обрій** формально подаємо як комплекс родових ідентифікаторів **“місце – простір – абстрактне”**. У СУМі вона описана через сукупність таких значень: “1. Лінія позірного зіткнення неба з землею чи водною поверхнею; горизонт, небокрай; // Прилегла до землі частина небесного простору; небосхил. 2. Простір, який постає перед очима на відкритій місцевості; видноколо. 3. *перен.* Коло знань, ідей, інтересів. 4. *перев. мн., перен.* Коло, сфера дій, можливостей, перспектив”. Для лексеми **глибина**, в свою чергу, визначаємо комплекс узагальнених значень **“простір – місце – час – абстрактне”**. У тлумачному словнику вона описана так: “1. Відстань зверху вниз від поверхні, краю чого-небудь. 2. Простір, що знаходиться на великій відстані від поверхні до низу; // Простір, що знаходиться на великій відстані від поверхні вгору (про небесний простір, космос). 3. Місце, простір, які віддалені від

чого-небудь або знаходяться всередині чогось; // *перен.* Про дуже давній час. 4. *перен.* Те, що становить собою основу, в чому зосереджена суть чого-небудь. 5. *перен.* Про значущість, змістовність чого-небудь; // Сила, ступінь вияву або поширення чого-небудь”.

Таке формалізоване вираження семантичної структури слів **обрій** та **глибина** придатне для автоматизованого опрацювання. Способом зіставлення обох комплексів формальних ознак вибудовується модель багатозначності – **“місце – простір – абстрактне”**. Вона характерна для слів **обрій, глибина** та багатьох інших (**висота, вулиця, горизонт, далеч, лан, поле, просвіт, сторона**), які перебувають на тій ділянці лексико-семантичної системи, де перетинаються поля **“місце”, “простір”** та **“абстрактне”**. Взаємодію поняттєвих полів **“місце”, “простір”, “абстрактне”** із полем **“час”** репрезентують лексеми: **глибина, середина, межа та темнота**.

Подібні моделі та їх лексичне наповнення формуємо за допомогою автоматизованої системи “Ідеографічний тезаурус українських іменників” [15; 16], спроектованої за методикою лінгвістичного моделювання Ю. Караулова [7]. В електронному тезаурусі моделі багатозначності зберігаються в готовому вигляді і можуть бути використані для створення словника нового типу, де переліки полісемічних слів подаватимуться під моделями їх семантичного розвитку. У такий спосіб можна відобразити регулярні і нерегулярні типи перенесення значення, зафіксовані тлумачним словником на певному синхронному зрізі, а також описати семантичні зв’язки на тих ділянках лексико-семантичної системи, де містяться полісемічні лексеми.

За наслідками автоматизованого моделювання вдалося з’ясувати, що дві третини багатозначних іменників в українській мові побудовані за двокомпонентними моделями:

- 1) **“дія – наслідок дії”** (*вимолот, запис, нарізка, насічка*);
- 2) **“дія – об’єкт дії”** (*домішка, доплата, доповнення, здобич, робота*);
- 3) **“дія – стан”** (*бентеження, вагання, вдоволення, пригнічення*);
- 4) **“людина – тварина”** (*вухань, головань, сторож, рибалка, жук, лис, шкідник, плазун, мавпа*);

- 5) **“предмет – людина”** (двірник, солдатик, фуркало, брязкало, тарахкало, пугало, свистун, шпінгалет);
- 6) **“людина – знаряддя”** (збирач, вантажник, автомат, вимірювач, копач, машина, універсал, шукач);
- 7) **“предмет – форма”** (вінок, вузол, голка, карлючка, корона, підкова, хрест, спіраль);
- 8) **“людина – їжа”** (верещака, вишкварка, геркулес, кисляк, сухар);
- 9) **“дія – місце”** (будівництво, вивіз, випас, засів, наділ, перехід);
- 10) **“рослина – місце”** (любисток, сунічник, ряст, лопушняк);
- 11) **“рослина – людина”** (перекотиполе, чортополох, мімоза, невістка, біловус, степнячка);
- 12) **“людина – транспорт”** (візник, молоковоз, парусник, реактивник) та ін.

Похідні значення найчастіше розвиваються на основі таких вихідних: “дія”, “людина”, “частина”, “предмет”, “явище”, “рослина”, “тварина”, “абстрактне”, “місце” та ін. Вихідним вважаємо те значення, яке у словниковій статті СУМ подано під цифрою “1”.

Подібні двокомпонентні моделі описані у монографіях Ю. Апресяна [1] та Є. Гінзбурга [6], які вивчали багатозначні лексеми російської мови. Це підтверджує універсальний характер явища полісемії.

Новизною нашого дослідження є те, що на матеріалі української мови вперше сформовані багатокомпонентні моделі розвитку полісемії. Виявляється, що трьохкомпонентні моделі теж є досить продуктивними в українській мові. Вони відображають такі семантичні відношення:

- 1) **“предмет – форма – частина”** (гребінь, кільце, клин, корона, петля, пояс, ріг, ріжок, свічка, стріла);
- 2) **“дія – наслідок дії – стан”** (зрушення, злам, перелом, поєднання, примирення, роздум, руїна, тління);
- 3) **“дія – місце – час”** (оранка, сінокіс, сіножать, перехід);
- 4) **“дія – місце – споруда”** (будова, укриття, зруб, перевіз);
- 5) **“людина – рослина – тварина”** (бородач, залізняка, первістка, покруч, степняк);

-
- б) **“тварина – людина – абстрактне”** (птаха, покруч, нечисть, страхіття, страшило);
 - 7) **“дія – об’єкт дії – наслідок дії”** (заробіток, приварка, знахідка);
 - 8) **“дія – об’єкт дії – абстрактне”** (припарка, застава);
 - 9) **“місце – явище – абстрактне”** (болото, нива, річище, тьма);
 - 10) **“тварина – предмет – людина”** (змій, півень) та ін.

Моделі, у яких представлені полісемічні комплекси із чотирьох і більше архісем, є малопродуктивними і часто відображені одиничними прикладами. Проте саме вони є найцікавішими, бо підкреслюють творчі потенції полісемії, глибину людського мислення, і, врешті, національну самобутність мовотворення:

- 1) **“тварина – людина – відчуття – стан – пристосування”** (черв’як);
- 2) **“заклад – гроші – місце – приміщення – абстрактне”** (скарбниця);
- 3) **“міфічна істота – людина – тварина – абстрактне”** (страхіття, сфінкс);
- 4) **“рух – переміщення – відстань – швидкість руху – місце – споруда – частина – дія – спосіб дії – зміна – процес”** (хід);
- 5) **“знаряддя – абстрактне – предмет – форма – сукупність – одяг – знак – система – частина”** (сітка).

За матеріалами СУМ з’ясовано, що найбільшою кількістю узагальнених різнокатегорійних значень характеризуються слова: **світ, хід, голова, язик, срібло, сітка, зілля, холод, сирена** та ін. Варто зазначити, що деякі з перелічених слів продовжують розширювати свою семантичну структуру і зараз. Укладачами Великого тлумачного словника сучасної української мови [ВТССУМ] засвідчене, наприклад, нове значення для слова **сітка** – “двійковий формат комірки пам’яті або регістра (розрядна сітка)”, яке використовується в комп’ютерних технологіях. Нове значення (“вроджене зрощення нижніх кінцівок”) зафіксовано також у лексеми **сирена**. Воно пов’язане з вихідним міфологічним значенням слова – “морська німфа (жінка з риба’ячим хвостом або птах із жіночою головою)”.

Гадаємо, що запропоновану нами методикау системного дослідження полісемії можна використати і для її діахронічного опису. Моделі багатозначності, сформовані на основі СУМ, можуть бути базовими при моделюванні семантичних зв'язків за матеріалами сучасних тлумачних словників та Словником української мови Б. Грінченка. Дослідження кожної моделі багатозначності в історичному плані виявить особливості механізмів перенесення значення у зв'язку з постійним переструктуруванням концептуальної картини світу [5].

Результати здійсненого нами моделювання можна відобразити різними наочними засобами: матрицями, таблицями, графами, схемами тощо.

Якщо усі задіяні у дослідженні формальні показники поняттєвої віднесеності ЛСВ (див. повний перелік родових ідентифікаторів у праці [15]) розмістити в однаковій послідовності по горизонталі та вертикалі матриці, то одержимо відображення наявних (знак “плюс”) і відсутніх (знак “мінус”) семантичних зв'язків у структурі багатозначних слів.

Нижче подаємо фрагмент матриці “Взаємодія узагальнених значень у структурі багатозначних іменників”:

Узагальнені значення	Людина	Дія	Предмет	Абстрактне	Місце	Знаряддя	Тварина	Стан	Рослина	Одяг	Споруда	Їжа	Сусп. об.	Взуття	Колір
Людина		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Дія	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+
Предмет	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Абстракт.	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Місце	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+	-	+
Знаряддя	+	+	+	+	+		+	-	+	+	+	+	+	+	-
Тварина	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+	+	+
Стан	+	+	+	+	+	-	+		+	+	+	+	+	-	+
Рослина	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+
Одяг	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+
Споруда	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+	-	-
Їжа	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	-	+
Сусп. об.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+		-	+
Взуття	+	-	+	+	-	+	-	+	+	+	-	-	-		-
Колір	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	-	+	+	-	

Із матриці видно, що узагальнене значення “людина” в семантичному просторі багатозначних іменників взаємодіє з багатьма значеннями: “предмет”, “дія”, “абстрактне”, “місце”, “тварина”, “рослина”, “стан”, “одяг”, “споруда”, “їжа”, “взуття”, “колір” та ін. Проте, не зафіксовані (за матеріалами СУМ) його зв’язки із значеннями: “процес”, “спосіб пізнання дійсності”, “свято”, “бажання” та ін. Лише деякими прикладами засвідчені переходи: “людина – посуд” (*гладун, гусятниця, відерник*), “людина – напій” (*первак, веселуха, яблучник*), “людина – розмір” (*ліліпут*), “людина – хвороба” (*поганка*), “людина – документ” (*анонім*).

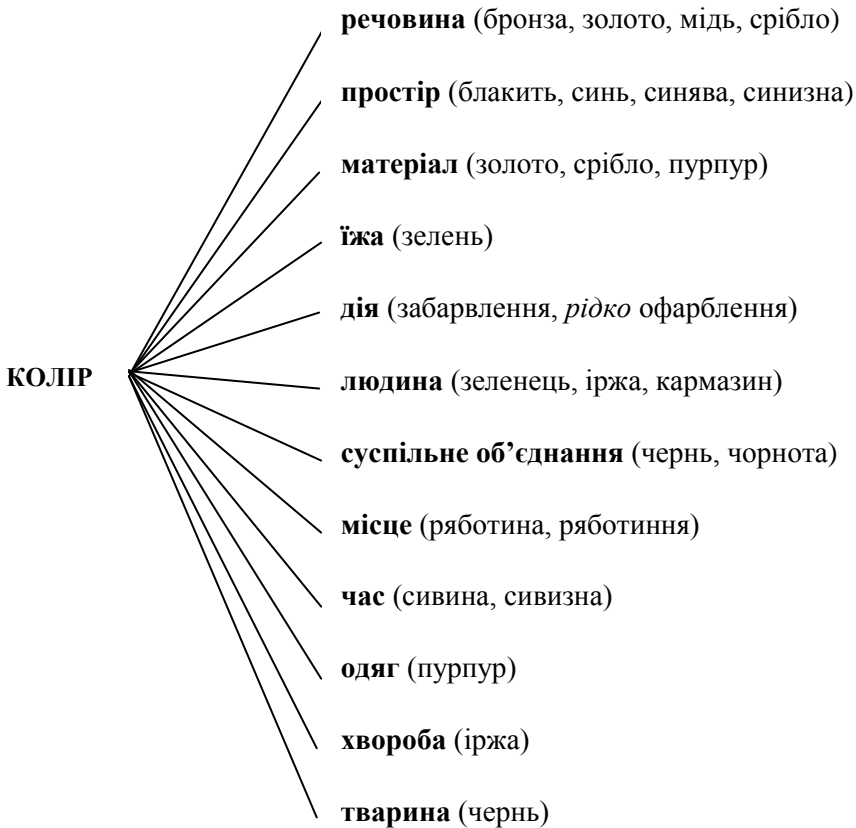
Узагальнене значення “дія” у структурі багатозначних іменників часто пов’язується з іншими значеннями, але відсутні його зв’язки із значеннями: “мінерал”, “хімічний елемент”, “взуття”. Узагальнене значення “стан” у структурі багатозначних іменників не поєднується із значеннями: “взуття”, “знаряддя”, “мінерали” та ін.

Матриця засвідчує, що значення “взуття” загалом рідко представлене в семантичній структурі полісемантів, відсутні його зв’язки із полями “місце”, “знаряддя”, “стан” та ін., проте одержані моделі відображають цікаві особливості переосмислення семантики:

- 1) взуття – матеріал (*сап’янець, саф’янець*),
- 2) взуття – предмет (*колодка*),
- 3) взуття – людина (*личак, скороход(и), ходак, шлапак*),
- 4) взуття – рослина (*черевички*),
- 5) взуття – тварина (*равлик, ступак, туфелька*),
- 6) взуття – абстрактне (*котурни*).

За матеріалами СУМ зафіксовані дещо несподівані семантичні відношення, виражені моделями: “одяг – їжа” (*шарпаніна*), “рослина – споруда” (*кам’яниця*), “рослина – стан” (*хміль*), “одяг – споруда” (*ротонда*), “одяг – тварина” (*розм. дощовик*), “тварина – споруда” (*їжак*) та ін. Словом **кам’яниця**, наприклад, у СУМі позначається і “кам’яна будівля; мурований будинок”, і “лісова трав’яниста ягідна рослина; косяниця”.

Для відображення семантичних відношень внутрішньослівного, міжслівного та міжпольового характеру використовуємо схеми, графи та дерева залежностей. Описати наявність узагальненого значення “колір” в семантичній структурі багатозначних іменників можна так:

Варто зазначити, що кожне значення полісемічного слова описане в “Ідеографічному тезаурусі” через різні типи системності (синонімічні, антонімічні, гіперо-гіпонімічні відношення). Відображені також функціонально-стилістичні особливості слів (на основі ремарок *переносне, у порівнянні, розмовне, технічне* тощо). Це забезпечує різноаспектне вивчення полісемії у контексті моделювання структурно-функціональної організації лексики.

За моделями багатозначності та функціонально-стилістичними ознаками можливе формування груп слів зі спільним значенням та образним потенціалом. Так, за формальними ознаками *образне* та *у порівнянні* і схемою “рослина – людина” програмою відбираються слова **дерево, голівко, головань**,

зеленець, зоря, зірка, лопух, мімоза, перекотиполо, чортополох, трава, світич, реп'ях, які використовуються в образних та порівняльних зворотах. У такий спосіб можлива побудова основи словника образних засобів мови [4], що належить до словників нового покоління.

Отже, традиційна тлумачна лексикографія, зокрема Словник української мови, є безцінним джерелом моделювання змістової сторони мови. На основі лексикографічних параметрів тлумачного словника за допомогою сучасних засобів автоматизації можна описати закономірності структурно-функціонального ладу лексики і створити нові словники.

Література

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 368 с.
2. Арбатский Д. И. Семантические определения. Основные проблемы толкования лексических значений слов: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Л., 1982. – 40 с.
3. Боярская Е. Л. Полисемия как результат концептуальной интеграции [Электронный ресурс] / Е. Л. Боярская. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=9304497>
4. Буркут К. С. До питання про створення словника образів української мови / К. С. Буркут // Мовознавство. – 2004. – №4. – С. 56–71.
5. Васильева О. Г. Концептуальні засади лексичної полісемії: метафоричні зв'язки в семантичній структурі багатозначного іменника [Електронний ресурс] / О. Г. Васильева. – Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/1593/1/24.pdf>
6. Гинзбург Е. Л. Конструкции полисемии в русском языке. Таксономия и метонимия. – М.: Наука, 1985. – 224 с.
7. Караулов Ю. Н. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М.: Наука, 1982. – 366 с.
8. Кочерган М. П. Лексико-семантична система / М. П. Кочерган // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С 305–306.
9. Кравець Л. В. Художня метафора як засіб формування мовної картини світу // Мовознавчі студії: Зб. наук. праць. – К.: Київський національний університет ім. Т. Шевченка, 2006. – Ч. 1. – С. 87–91.

10. Кузнецова Э. В. Ступенчатая идентификация как средство описания семантических связей слов / Э. В. Кузнецова // Вопросы металингвистики. – Л., 1973. – С. 84–95.
11. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С. 387–415.
12. Левицький В. В. Лексична полісемія та квантитативні методи її дослідження / В. В. Левицький // Мовознавство. – 2003. – № 4. – С. 56–71.
13. Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 607 с.
14. Потебня А. А. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – 192 с.
15. Сніжко Н. В. Ідеографічний тезаурус як модель лексико-семантичної системи (за наслідками автоматизованого аналізу українських іменників) / Н. В. Сніжко // Мовознавство. – 1995. – № 6. – С. 28–35.
16. Сніжко Н. В., Сніжко М. Д. Динаміка концептів та структурні зміни лексики в “Ідеографічному словнику української мови” // Людина. Комп'ютер. Комунікація: збірник наукових праць / За ред. Ф. С. Бацевича. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – С. 293–297.
17. Соколовская Ж. М. Проблемы системного описания лексической семантики. – К.: Наук. думка, 1990. – 184 с.
18. Тараненко О. О. Языковая семантика в ее динамических аспектах: Основные семантические процессы. – К.: Наук. думка, 1989. – 256 с.
19. Тараненко О. О. Полісемія / О. О. Тараненко // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 502–503.
20. Тищенко О. М. Метафора Євгена Маланюка (семантико-функціональний аспект). – К., Поліграфічна друкарня Інституту історії України НАНУ, 2004. – 144 с.
21. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Высш. шк., 1973. – 280 с.

Джерела

СУМ

Словник української мови: В 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.

ВТССУМ

Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2009. – 1736 с.